

VPLIVI IN ODMEVI PARIŠKE KOMUNE MED SLOVENCMI

VASILIJ MELIK

I

V članku, objavljenem v prejšnji številki Kronike, smo govorili o tem, kako in kaj je o komuni in ob komuni poročal slovenski tisk. Po podrobnih podatkih, ki smo jih navedli, napravimo zdaj nekaj splošnih ugotovitev o odnosu do socialnega ali delavskega vprašanja v letu 1871 na Slovenskem. Kakor kaže, je bil ta odnos precej različen. Docela negativno stališče, se pravi, zanikanje obstoja pomembnosti ali upravičenosti socialnega vprašanja, ne le odklanjanje, ampak tudi popolno nerazumevanje vsakršnih socialističnih ali komunističnih idej in sovraštvo do njih, to stališče je bilo vsekakor precej razširjeno in to tako med konservativnim in klerikalnim kot med liberalnim taborom. Razširjenost takih pogledov je ugotavljal že Ferdo Kočevar dve leti prej.¹ Ljudi teh nazorov (in med njimi še zlasti tiste, ki hkrati niso imeli nobenega pojma o tem, za kaj sploh gre) je imel v mislih Zarnik, ko je v svoji študiji pisal, da bi se ob besedah socializem in komunizem »naš filister najraje prekrizal, z žegnano vodo poškopil in se na božjo pot na sv. Lušarije ali pa vsaj na Limbarsko goro objubil«. Taki filistri imajo socialiste samo za tolovaje, roparje in lopove, »ktere bi bilo treba brez vse razsodbe kar na prvo drevo obesiti ali pa jim mlinske kamne na vrat natižiti in jih v dno morja potopiti«. Je pa Zarnik izrecno poudaril, da taki nazori niso doma samo med ljudstvom, med filistri nižje vrste, ampak tudi med filistri »višje, tako imenovane izobražene vrste«.²

Drugo naziranje je sicer prav tako odklanjalo socialistične in komunistične ideje, je pa razumelo njihov nastanek in obstoj, ker se je zavedalo pomembnosti in upravičenosti socialnega vprašanja. To stališče ni bilo tako zelo redko. Razširjeno je bilo tako med klerikalci kot med liberalci, kakor nam to kažejo Močnikov govor ter Zarnikov in Kočevarjev članek. Priznavanje socialnega vprašanja ali celo zanimanje zanj nas načelno bolj preseneča pri liberalnem kot pri klerikalnem taboru. Liberallec je bil prav gotovo bolj ti-

pičen liberallec, če je, kakor smo to videli pri Laibacher Tagblattu, svetoval delavstvu le spoštovanje obstoječih zakonov, za boljšo bodočnost pa izobraževanje, kot pa če je mislil na potrebo kake zakonodaje v korist delavstvu. Konservativci so v svojem nasprotju do liberalizma z veseljem in bolj hitro opazali težave kapitalistične družbe in kazali narejeno ali pristno sočutje do delavcev in tudi več mislili na potrebo po reformah. Toda za slovensko pred sto leti gotovo še nerazvito družbo si ne moremo pomagati samo s to načelnostjo. Industrija na Slovenskem je bila še nerazvita. V gospodarsko in socialno vodilni plasti je bil delež tujcev ali potujčencev največji, delež Slovencev najmanjši. Deloma zaradi svojega rodu, deloma zaradi politično potrebne ozira na kmete so zastopali naši politiki stališča, tipična za močnejše in srednje kmete. V podrejenem položaju, izkoriščana, brez lastnega pravega vrha je bila slovenska meščanska družba čisto nekaj drugega kakor francoska ali nemška, za določene stvari konservativnejša, za določene pa demokratičnejša. Od konservativnosti naj omenim samo trdovratno, vedno znova se ponavljajočo zahtevo po prepovedi sklenitve zakonske zveze določenim kategorijam revežev,³ od demokratičnosti pa naj omenim težnje po širši volilni pravici in po odpravi veleposestniške kurije. Slovenski liberallec, majhen po svoji veljavi, je bil najbrž bolj dostopen za razumevanje socialnega vprašanja kakor pa njegov veljavnejši nemški ali francoski kolega.

Prezreti pa ne smemo še drugega, najbrž še pomembnejšega dejstva. Kaj so razumeli ti naši ljudje pod »delavci«, kadar so mislili na domačo deželo? Ne industrijskih delavcev, ampak male obrtnike, njih pomočnike in vajence. Socialno vprašanje jim je pomenilo predvsem vprašanje, kako ohraniti srednji stan. To misel smo videli pri Močniku s katoliške strani, isto smo videli pri Schäffleju, ki ga ni sprejemal samo Zarnik, ampak vsa naša liberalna stran. 20. maja je prinesel Slovenski narod prevod velike hvalnice Schäf-

fleju iz nekega češkega časopisa. Hvala velja tu Schöffleju zaradi tega, ker mu delavec ni le navaden stroj, ampak ceni njegove pravice in ker je proti gospodarskemu centralizmu. Povsem razumljivo je, da so prav tako kot gesla proti političnemu centralizmu tudi gesla proti gospodarskemu centralizmu morala med Slovenci, konservativnimi ali liberalnimi, ugodno odmevati. Njihova gospodarska in politična šibkost pa je bila vzrok, da se jim je zdela koristna in potrebna tudi državna intervencija v prid srednjega stanu, to je, malega obrtnika in drugih podobnih malih ljudi.

II

Delavska društva so se začela na Slovenskem ustanavljati približno v istem času v mestih na robu slovenskega narodnostnega ozemlja, med katerimi je bil Trst po svojem gospodarskem razvoju daleč na prvem mestu, in v Ljubljani. V našem zgodovinopisju se je do novejšega časa govorilo v bistvu samo o Ljubljani. Edini, dasi ne dovolj opravičljiv razlog za to je bil, da v teh družtvih Slovenci niso kaj dosti prišli do izraza, vendar pa je bilo npr. prvo slovensko delavsko društvo v Trstu osnovano (a potem ne dovoljeno) pred ljubljanskim.⁴ Na žalost se bomo morali v našem članku omejiti na Ljubljano kot naši predhodniki.

Ljubljansko delavsko izobraževalno društvo je štelu sredi leta 1871 okrog 90 članov, večinoma obrtniških pomočnikov. Računalo je, da mu bo sčasoma pripadel »vsak omikan delavec«.⁵ Za vpliv v društvu sta se borili od začetka obe meščanski stranki: slovenska in nemška. Lahko rečemo še določneje: mladoslovenska in nemška liberalna. Slovenski konservativni katoliški krogi se namreč, kakor vse kaže, niso trudili, da bi se v društvu uveljavili, bodisi da je bilo to že od vsega začetka brezupno ali pa iz kakih drugih razlogov, saj se jim je zdelo novo društvo poleg starega društva katoliških rokodelskih pomočnikov nepotrebno.⁶

Glavni dogodek v delavskem izobraževalnem društvu leta 1871 je bil vsekakor kratki obisk Johanna Mosta v Ljubljani od 3. do 5. aprila. Most je hotel seznaniti ljubljansko delavstvo s socialnodemokratskimi idejami, toda večino javnih nastopov mu je preprečila oblast. Čeprav so tako Laibacher Tagblatt kot mestni magistrat in deželni predsednik v svojih poročilih zatrjevali, da je našel Most le malo privržencev,⁷ je morala biti resnica precej drugačna. Mostov obisk je povzročil v društvu določen razkol, odstop mladoslovensko usmerjenega predsednika novinarja Albina Arka in — kakor je pisal Slovenski narod⁸ — »mnogo in to inteligentnih družbenikov«, najbrž iste smeri. Glavna beseda v dru-

štvu je zdaj pripadla 18-letnemu krojaškemu pomočniku Matiji Kuncu, ki je bil sredi oktobra izvoljen tudi za predsednika društva. Na Kunčev predlog je bil že aprila soglasno in z velikim odobravanjem sprejet »predlog, naj društvo poslej sledi Lassallovim načelom, kolikor to dopušča zakon«.⁹ Na mesečnem sestanku 6. avgusta, o katerem nam Prijatelj in Kermavner ne pišeta, pa je bilo precej dolgo poročilo o njem objavljeno v Laibacher Zeitung 8. avgusta, so povedali, »da so se društveni člani v razmeroma kratkem času organizirali kot stranka«. Kunc je v daljšem govoru o tedanjem delavskem gibanju ob pritrjevanju poslušalstva ugotovil, da delavci odobravajo »namen graške in dunajske delavske stranke, ki je pripravljena, podpreti liberalce v boju proti reakciji«. V političnem položaju tistega časa je to seveda pomenilo podpreti nemško ustavoverno liberalno stranko proti Hohenwartovi vladi in s tem podpreti tudi glavno nasprotnico slovenske in češke stranke. Vendar je društvo, naj to kar tukaj povemo, ostalo odprto obema narodnostma; v njem se je razpravljalo slovensko in nemško in ob obletnici društva v oktobru so bili prostori, kakor poroča Slovenski narod,¹⁰ »okinčani s slovenskimi zastavami in napisi, vmes pa tudi z delavskimi (rdečimi) prapori«. Kunc je večinoma govoril slovensko in sredi naslednjega leta je izjavil, da so na njegov predlog sklenili, da se zapisuje in predseduje slovensko.¹¹ Slovenci v društvu so nedvomno prevladovali.

Na sestanku 6. avgusta (da nadaljujemo poročilo o njem po Laibacher Tagblattu) je Kunc protestiral proti stališču o delavskem vprašanju, kakor ga je bil 30. julija na društvenem sestanku na koncu svojega predavanja o vplivu obrti na zdravje pokazal (nemški) liberalec zdravnik dr. Friedrich Keesbacher. Ta je namreč rekel, da si more delavski razred trajno popraviti svoj položaj samo s samopomočjo. To je naletelo, je poudaril Kunc, na splošno nevoljo. S samopomočjo se položaj delavcev ne da trajno popraviti. »Za ustanavljanje konzumnih društev ni treba nobenega delavskega gibanja ne naslonitve na liberalno stranko.« Delavci morajo imeti pred seboj višje cilje, »gre za njihovo izenačenje v socialnem življenju«. Ko je vladni zastopnik, magistratni svetnik Gutman pripomnil, da mora biti glavno stremljenje društva namenjeno izobrazbi članov, je Kunc odgovoril, da se društvo že trudi za to, da ga tudi z vseh strani opominjajo, naj bo v tem vztrajno, da tudi delodajalci stalno naglašajo delavcem prednost izobrazbe, da pa nihče ne da za to društvu niti najmanjše finančne podpore. To je prav tako, kakor bi nekomu, ki se utaplja, neprestano samo kričali, naj plava, na pomoč pa mu ne bi šli.

Tako je torej leto 1871, kakor je bil svoje čase zapisal Prijatelj, »važno leto v zgodovini slovenskega socializma, važno zategadelj, ker se od tega leta dalje začne razvijati izrazito socialistično gibanje med Slovenci.«¹² Seveda ta dogodek ni v neposredni zvezi s pariško komuno, ampak z rastjo delavskih organizacij v Avstriji, ki se je bila začela že prej. Most je ob svojem obisku v Ljubljani gotovo govoril tudi o komuni. Poročilo deželnega predsednika vladi o tem — v njem pravi tudi, da je Most razlagal, »da potuje po naročilu pariških revolucionarjev«¹³ — pa moramo seveda sprejemati z vso rezervno. Podatkov o tem, kaj so člani ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva sodili o komuni, zasedaj nimamo. Kolikor nam kaže doslej pregledano gradivo, o njej na svojih sestankih niso razpravljali (nekatera podobna društva v Avstriji so govorila o tem). To je bil seveda lahko izraz opreznosti in previdnosti, da ne bi imelo društvo kakih večjih težav. Da pa so dogodke v Franciji med seboj komentirali, je prav gotovo, saj so o njih govorili, kakor bomo videli v naslednjem poglavju, tudi kmetje. Diferenciacija v aprilu, do katere je prišlo v zvezi z Mostovim obiskom in sprejetjem Lassallovih načel, je mogla biti na svoj način povezana tudi z reagiranjem na pariško komuno.

Kljub razglasitvi socialnodemokratskih načel pa naše meščanstvo (ne nemško ne slovensko) še ni začelo vojne proti delavskemu izobraževalnemu društvu. Laibacher Tagblatt je zaradi trenutnega političnega zavezništva pisal objektivno in z dobrohotnostjo, čeprav je malo prej odločno nastopal proti socialni demokraciji. Iz istih razlogov je pisal Slovenski narod nenaklonjeno. Pisal je, da se delavcem »le vsiljujejo nekatere fraze, katerih niti ne razumejo«, namesto da bi se jim »prednaševalo o raznih znanjih in se tako izobraževalo.«¹⁴ Zlasti negativno je pisal o Kuncu, voditelju nove smeri. Kunc je po Narodu »človek, ki je poprej bivši v Gradcu nabral nekoliko socijalno-demokratskih fraz, katere sedaj prodaja na drobno in na debelo, pa nima globejega razuma za socijalno-demokratske ideje.«¹⁵ Zarnik je v svoji razpravi o socializmu ob opisu idej Wilhelma Weitlinga, ki je bil krojaški pomočnik, samostojno dodal, da je Weitling »več premišljeval in globejše mislil, nego vsi krojači skupaj, ki danes po socijalno-demokratskih društvih strašijo in se tam širokoustijo.«¹⁶ Morebiti ni brez podlage misel, da je hotel zadeti s to pripombo ravno krojača Kunca. Krojači, katerih štrajk konec marca 1871 je v precejšnji meri uspel, so bili v izobraževalnem društvu najmočnejše zastopani.

Odpor slovenskih liberalcev do delavskega izobraževalnega društva pa vendar ni šel pre-

daleč. Vsekakor so tudi še zdaj računali na to, da bi društvo pridobili in ga že zato niso hoteli načelno odbiti. »Skraini čas je že, da se naši domači delavci v tej zadevi razbistrijo, da pride vodstvo tega društva v roke pametnih mož. Društvo naj se spremeni v narodno slovensko, le tedaj bode napredovalo. Naj bi bili narodnjaki nekoliko pozorni na to mlado društvo,« je pisal Slovenski narod 13. julija. Nato pa je povedal tudi razlog, zaradi katerega se mu je zanimanje za delavsko izobraževalno društvo zdelo tako potrebno: »Sedajni društveniki bodo kedaj samostalni obrtniki, treba tedaj že v mlajših letih pripravljati poznejši vspeh.« Isti razlogi so veljali seveda tudi za nemško stran. Obrtniki v deželnem glavnem mestu nikakor niso bili prezirana vredna skupina. Imeti jih v svojem taboru bi bilo koristno tako za eno kot za drugo stran. Tako se tudi v konfliktih med mojstri in pomočniki to časopisje nič ne obrača proti pomočnikom.

V letu 1871 je vladalo torej, rekel bi, kar strpno vzdušje. Slovesne proslave prve obletnice društva se je udeležil 22. oktobra tudi deželni glavar dr. Radoslav Razlag, vojaška godba pa je bila obljubila brezplačno sodelovanje zaradi dobrodelnega namena prireditve.¹⁷ Vlada je bila v svojem postopanju do društva (tudi ob Mostovem obisku) bolj previdna in zvita kot pa direktno sovražna in napadalna. Na sestanku, ki je razglasil Lassallova načela, se je vladni zastopnik Gutman, če smemo verjeti poročilu Laibacher Tagblatta,¹⁸ »zelo pohvalno izrazil o zakonitem zadržanju društva« in pohvalil članstvo. Nekaj let nato se je položaj nedvomno popolnoma spremenil.

III

Svojevrstno povezavo med pariško komuno in našimi domačimi političnimi dogodki najdemo v zvezi z nameravanim taborom v Lescah pri Bledu in z »bohinjskim uporom« meseca julija. V začetku aprila je kranjski deželni predsednik baron Conrad sporočil na Dunaj, da to leto ne namerava dovoljevati taborov, kjer bi se obravnaval jugoslovanski program, kakor je bil postavljen v Ljubljani decembra 1870, ali Zedinjena Slovenija, češ da take prireditve »povzročajo vznemirjenje, ki se stopnjuje do ogorčenosti v narodnem smislu in — kakor je poučilo izkustvo — marsikje do zlovoljnosti, ki ogroža osebno varnost.«¹⁹ V tem smislu je radovljiški okrajni glavar tabor v Lescah prepovedal. Deželni predsednik je pritožbo zoper prepoved zavrnil, to pa ne samo zaradi točk o Zedinjeni Sloveniji in o šolski zakonodaji, ampak tudi še posebej zaradi točke o gozdnih razmerah na Gorenjskem, češ da so ti problemi »že v štiridesetih letih in ponovno privedli do jav-

nih nasilstev in katerih razpravljanje na taboru bi utegnilo imeti nevarne posledice spritno razdražljivosti prebivalstva, ki že desetletja čaka na rešitev te zanj življenjske zadeve.«²⁰ Dva meseca zatem, julija 1871, je res prišlo v Bohinj do pravega konflikta: Bohinjci so pregnali gozdarje Kranjske industrijske družbe, začeli sekati les, ki jim je šel, kakor so menili, po stari pravici, in se uprli tudi še naslednjim intervencijam oblasti. Leta 1872 so prišli zaradi upora pred sodišče.

Sredi vse te zadeve najdemo dvakrat omenjeno tudi pariško komuno. Najprej je radovljiški okrajni glavar, ko je prepričeval prireditelje tabora o umestnosti prepovedi, dejal: »Prav ta čas je najbolj nesrečno izbran za tabor, poglejte dogodke na Francoskem — in ali mislite, če pade moja glava, da bo vaša varna?«²¹ Po mnenju enega od taborskih organizatorjev, Radivoja Mihelača, ki je o tem napisal v Slovenskem narodu odprto pismo predsedniku vlade grofu Hohenwartu, se je okrajni glavar s temi »famoznimi besedami«, »ki so vredne biti zapisane v zgodovino«, »stavil na smeh pred vsem omikanim svetom.«²¹ Meseca julija pa je eden izmed kmetov v Stari Fužini v sporu z orožniki in komisarjem dejal: »Tudi na Kranjskem bode še tako, ko v Parizu, da bode eden čez drugega padel.«²² Zdi se mi, da sta oba ta dva primera po svoje značilna. Prvi nam kaže strahenje s komuno kot najhujšo strahoto. Zaradi tega bi morali vsi, ki jim je za obstoječi družbeni red, popustiti v vsem in v vsakršni stvari. Drugi primer je tudi grožnja s komuno, toda z druge strani družbe, s strani malega, krivico in nasilje trpečega človeka. Ta grožnja je najbrž povezana z majhnim razumevanjem namenov, strukture in načel komune ali pa je celo sploh brez njega, gotovo pa je izraz neke daljne simpatije z uporom kot uporom, z vstajo zoper krivice.

IV

Nazadnje se lotimo še vprašanja, kako je z direktno udeležbo Slovencev v komuni. Po tradiciji je do nedavnega veljalo, da je krojač France Železnikar, ki je v letih 1869 do 1875 živel v Franciji, postal tam »navdušen pristaš takratnih socialističnih idej in aktivno sodeloval v borbah v času Pariške komune«,²³ v bojih na barikadah je bil tudi ranjen v levo ramo. V zvezi s tem smo mislili tudi, da je videti višek socialistične miselnosti v prvem obdobju slovenskega delavskega gibanja v delu Železnikarja in njegovega radikalnega kroga v začetku osemdesetih let in da se je prek njega med slovenskim delavstvom najmočnejše kazal neposredni vpliv pariške komune.²⁴ V zadnjih letih pa je Dušan Kermavner dognal, da pri Železnikarju, ki se celih

pet let po vrnitvi iz Francije (1875—1880 ali 1881) ni pozanimal za obstoj delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani, ni bilo opaziti nobenih socialističnih nazorov, da je prinesel iz Francije samo radikalni demokratizem. Njegovo skupino imenuje Kermavner obrtniško-demokratično. Železnikarjeva radikalno-demokratična miselnost se je nekoliko spremenila šele v sodelovanju z ljubljanskimi socialisti.²⁵ Seveda to, da je bil Železnikar radikalen demokrat, ne pa socialist, še nikakor ne pomeni, da ne bi mogel biti komunard. Že Gestrin je poudarjal pri Železnikarju bolj republikanstvo, navdušenje za komuno in revolucionarnost kot pa izdelanost socialistične misli.²⁴ Ob najrazličnejših strujah, ki so bile zastopane med privrčenci pariške komune, je pač mogel biti prostor tudi za Železnikarjev radikalni demokratizem.

Železnikar je svojim znancem govoril o komuni in tudi o sebi v zvezi z njo. Simpatije do komune kažejo tudi njegovi zapiski. Na drugi strani pa je zanikal, da bi bil komunard ali da bi se boril na barikadah, in to ne samo na krvavškem procesu leta 1884, ampak tudi v izjavi, poslani Slovenskemu narodu tri leta prej. V tej izjavi se je opredelil kot demokrat in prijatelj delavcem, napisal pa je, da ni bil, ni in ne bo socialdemokrat ali komunard.²⁶ Ne eno ne drugo zanikanje seveda ni prepričljivo. Naslov komunarda je utegnil biti močno neprijeten tudi leta 1881, ne samo za obtoženca pred sodiščem.

Po izjavi, ki jo je dal Železnikar pred sodiščem, je bil v času pariške komune v Lyonu in ne v Parizu.²⁷ (Komuna je tudi v Lyonu doživela nekaj podpore.) Čeprav udeležba v komuni Železnikarju ni bila dokazana, se je pa vest o tem trdovratno držala tudi v uradnih poročilih. Tako npr. piše kranjski deželni predsednik baron Winkler leta 1892: »Franc Železnikar, ki je bil leta 1871 v času pariške vstaje v francoskem glavnem mestu in se je baje boril na barikadah.«²⁸ Vprašanje ostane torej odprto. Morebiti nam bodo prinesla kaj več jasnosti nadaljnja raziskovanja.

V

Vpliv komune na Slovenskem gotovo ni bil velik. Razmere tukaj in tam so bile bistveno različne, problemi so bili drugačni, drugačna je bila družbena struktura. Včasih smo domnevali, da se je naša liberalna buržoazija prestrašila revolucionarnega delavskega gibanja v tujini, pariške komune, in prvih nastopov razrednega sovražnika doma, pa je zato opustila radikalno politiko. Take domneve so se pokazale kot zgrešene. O slovenski liberalni buržoaziji za ta čas komajda lahko govorimo. Kolikor je bil konec taborov (če s tem mislimo konec radikalne politike) odvisen od Slo-

vencev, ne pa od vlade, ga je povzročil razdor med liberalno in klerikalno strujo v slovenskem narodnem gibanju, ne pa strah pred radikalizmom, ki bi ogrozil lastne interese naših mladoslovencev. Radikalizem, ki se je kazal na taborih, je bil nacionalne, ne pa socialne narave, ali, da rečemo natančneje, bil je socialen toliko, kolikor je še veljalo, da je gospoda tuja, ljudstvo pa slovensko, še daleč pa se niso kazala na njih socialna nasprotja med bogatimi in revnimi kmečkimi plastmi ali med slovensko gospodo in slovenskim kmetom. Interesi mladoslovenske inteligence in meščanstva še daleč niso bili ogroženi od spodaj, zato tudi strah pred kmetom ni mogel igrati nobene vloge. Prav tako je bilo naše delavsko gibanje v tem času še preneznatno in na preveč začetni stopnji, da bi povzročalo kak preplah. Skratka, slovenska meščanska politika se ni spremenila zaradi razredne ogroženosti ali socialnih pretresov. Tudi ne vidimo v letu komune 1871, ko se je pri nas ljubljansko delavsko izobraževalno društvo prvič izjavilo za socialno-demokratsko smer, še nobenega preloma med meščanstvom in tem novim gibanjem. Do tega je prišlo šele v naslednjih letih.

OPOMBE

1. Slovenski narod 10. julija 1869. — 2. Novice 1871, str. 216 — 3. Primerjaj Vlado Valenčič: O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, *Zgodovinski časopis* 22, 1968,

str. 225—260. — 4. Primerjaj Franc Rozman: Začetki delavskega gibanja na Primorskem. *Goriška srečanja* 3, 1968, št. 15—16, str. 67—68. — 5. *Laibacher Tagblatt* 8. avgusta 1871. — 6. Novice 2. marca 1870, 4. maja 1870. — 7. Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 384; Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (opombe k 5. knjigi Prijatelja), Ljubljana 1966, str. 597; Rudi Kyovsky: Narodno vprašanje ob prvih začetkih socialističnega gibanja med slovenskim delavstvom, *Socialistična misel* 2, 1954, str. 10. — 8. Slovenski narod 13. julija 1871. — 9. *Laibacher Tagblatt* 25. aprila 1871. — 10. Kermavner, v op. 7. cit. delo, str. 601. — 11. Prav tam str. 610. — 12. Prijatelj, v op. 7 cit. delo, str. 392. — 13. Prav tam str. 383. — 14. Slovenski narod 13. julija 1871. — 15. Prav tam. — 16. Novice 1871, str. 381. — 17. *Laibacher Tagblatt* 18. okt. 1871. — 18. Prav tam 25. aprila 1871. — 19. Dušan Kermavner: O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjskem uporu leta 1871, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40, 1969, str. 506. — 20. Prav tam str. 510. — 21. Prav tam str. 511. — 22. Prav tam str. 513. — 23. Kyovsky, v op. 7 cit. delo, str. 13. — 24. Ferdo Gestrin: Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi pariške komune na Slovenskem, *Socialistična misel* 1, 1952/53, str. 360. — 25. Kermavner, v op. 7 cit. delo, str. 642, 643, 688. — 26. Prav tam str. 687, 688. — 27. Jasna Fischer: France Železnikar in pariška komuna (referat na simpoziju Marks i savremenost ob stoletnici pariške komune v Beogradu 15. marca 1971, razmnožen tekst str. 4, 7). — 28. Dušan Kermavner: Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Ljubljana 1963, str. 371.

